
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XVIII (2021), №3
s. 71-96
doi: 10.36121/psas.18.2021.3.071

Петро Сас
(Інститут історії України НАН України, Київ)
ORCID 0000-0002-3428-5492

Про чисельність запорозьких сил у Хотинській битві 1621 р.

O liczbie wojsk zaporoskich w bitwie chocimskiej 1621 r.

Streszczenie: Artykuł omawia ustalenia historyków ukraińskich i polskich dotyczące liczebności wojsk Kozaków zaporoskich biorących udział w bitwie pod Chocimiem w 1621 r. W historiografii ukraińskiej drugiej połowy XX – pierwszych dekad XXI w. powszechnie uważa się, że w bitwie tej wzięło udział co najmniej 40 tys. Kozaków, a w polskiej historiografii od 20 do 30 tys. Szacunki liczebności wojsk kozackich przede wszystkim na podstawie trzech rejestrów wojskowych sporządzonych w 1621 r. pozwoliły autorowi stwierdzić: podczas maksymalnej koncentracji wojsk zaporoskich pod Chocimiem na początku września br. ich liczebność wynosiła ponad 43 tys., a wliczając młodzież kozacką – ok. 45-47 tys. osób.

Słowa kluczowe: bitwa pod Chocimiem 1621 r., Kozacy zaporoscy, wojenna mobilizacja, komputy (rejstry) wojskowe, rady kozackie, pułki zaporoskie

On the number of Zaporozhye forces in the battle of Khotyn in 1621

Annotation: The article describes the main research versions of Ukrainian and Polish historians to establish the number of the Zaporozhian Cossacks army that took part in the battle of Khotyn in 1621. In the Ukrainian historiography of the second half of the XX – first decades of the XXI century it is generally claimed that there were at least 40 thousand Cossacks in this battle, and in Polish historiography – between 20 and 30 thousand. Estimates of the number of Cossack troops primarily on the basis of three military registers compiled during 1621, allowed the author to conclude: during the maximum concentration of Zaporozhian forces near Khotyn in early September this year, their number was over 43 thousand people, and with the Cossack youth – about 45-47 thousand people.

Keywords: Battle of Khotyn in 1621, Zaporozhian Cossacks, military mobilization, military registers, Cossack councils, Zaporozhian regiments

О численности запорожских сил в Хотинской битве 1621 г.

Аннотация: В статье охарактеризованы основные исследовательские версии украинских и польских историков по установлению численности войска запорожских казаков, принявшего участие в битве под Хотином 1621 г. В украинской историографии второй половины XX – первых десятилетий XXI в. в основном утверждается о не менее 40 000 казаков в этой битве, а в польской историографии – в пределах 20–30 тысяч человек. Подсчеты численности казацкого войска прежде всего на основе трех военных реестров, составленных в течение 1621, позволили автору сделать вывод: при максимальной концентрации запорожских сил под Хотином в начале сентября этого года их численность составляла более 43 000 человек, а с казацкой молодежью – около 45–47 тысяч человек.

Ключевые слова: Хотинская битва 1621 г., запорожские казаки, военная мобилизация, войсковые компуты (реестры), казацкие рады, запорожские полки

Вивчення історії Хотинської війни 1621 р. необхідно передбачає встановлення чисельності військових сил Османської імперії і Речі Посполитої, що взяли в ній участь. Одним із істотних аспектів зазначеної проблематики є підрахунок кількості козаків Війська Запорозького, які воювали на сухопутному театрі бойових дій цього масштабного воєнного конфлікту XVII ст. Представлені дослідниками підрахунки чисельності запорозького контингенту в Хотинській битві 1621 р. іноді різняться між собою у десятки тисяч осіб. Як видається, наблизитися до розуміння того, яким насправді за чисельністю було запорозьке військо у цій битві, допоможе опора на надійні писемні джерела, що збереглися до нашого часу.

Історіографічні версії

Стисло розглянемо основні версії українських, а також польських істориків щодо чисельності козаків Війська Запорозького в Хотинській битві 1621 р. В XIX – на початку XX ст. у багатьох дослідженнях, що стали набуток української історіографії, ішлося про 40 тисяч запорожців – учасників Хотинської війни 1621 р.¹ (іноді з доповненням про 10 тисяч козаків, які воювали на морі)². Втім, частина авторів визначали їхню чисельність також у 30 тисяч осіб³. Історики, здебільшого не вдаючись до складних підрахунків, в кращому випадку загально покликалися на якесь писемне джерело або на історіографічний авторитет, а в гіршому – обмежувалися висловленням своєї думки, не підкріпленої документально.

¹ Макарий, *История Русской Церкви*, т. 11, кн. 2, Санкт-Петербург 1882, с. 281; В.Б. Антонович, *Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах*, вып. 1, Киев 1885, с. 7; И. Каманин, *Очерк гетманства П. Сагайдачного*, Киев 1901, с. 22; П. Жукович, *Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.)*, вып. 3, (1620–1621 гг.), Киев 1906, с. 181.

² М.А. Максимович, *Собрание сочинений*, т. 1: *Отдел исторический*, Киев 1876, с. 368, 369; Д.І. Яворницький, *Історія запорозьких козаків*, Київ 1990, с. 154, 155.

³ Д.Н. Бантыш-Каменский, *История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства*, Киев 1993, с. 109; П. А. Кулиш, *История воссоединения Руси*, т. 2, Санкт-Петербург 1874, с. 109; А. Я. Ефименко, *История украинского народа*, Киев 1990, с. 206; А.С. Петрушевич, *Дополнения ко сводной галицко-русской летописи с 1600 по 1700 год*, Львов 1891, с. 97–99.

Помітний вплив на дослідницькі позиції істориків щодо вже згаданого питання справило введення до наукового обігу таких важливих джерел, як „Записки про Хотинську війну” (*Commentariorum Chotinensis belli libri tres*) Якуба Собеського (в перекладі на російську мову твір побачив світ 1896 р.)⁴; лист ксьондза Оборницького до Сигізмунда III від 28 червня 1621 р.; літопис Йоахима Єрлича (1853)⁵; твір Самійла Величка з вміщеним у ньому перекладом щоденника Мацея Титлевського⁶. 1908 р. опубліковано „Реєстр полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році”. Згідно з наведеними в ньому сумарними даними, в 13 козацьких полках налічувалося 41 520 осіб. Причому цей підрахунок помилковий (правильний – 38 820 козаків)⁷. Ознайомлення з документом істотно скоригувало погляди представників вітчизняної історіографії XX – початку XXI ст. щодо чисельності запорозького війська в Хотинській битві 1621 р. В їхніх працях фактично зникла теза про 30-тисячне козацьке військо. Натомість набула популярності версія про 40 тисяч запорожців під Хотином, а також виникли нові – про близько 42-тисячне, або ще більше козацьке військо.

Чимало істориків сприймали на віру помилкові дані „Реєстру полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році” про 41 520 козаків. Чи не першим започаткував подібну практику Михайло Грушевський. Загалом він вельми високо оцінив вже згаданий документ. Історик зазначив, що його джерельна вартість вища порівняно з найважливішими, на його думку, польськими джерелами, котрі проливають світло на події Хотинської війни. Покликаючись на цей реєстр, М. Грушевський по суті виходив із того, що 1 вересня під Хотин прибули 41 520 козаків. Щоправда, через властивий історичу специфічний авторський стиль, він виклав свою думку нечітко і певною мірою двозначно. Адже в межах одного речення дослідник, з одного боку, повідомив, що, за даними польських джерел, запорозьке військо налічувало близько 40 тисяч осіб, а з іншого – як окрему думку навів дані „Реєстру полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році”. Лише зі зробленої М. Грушевським примітки можемо зрозуміти, що він, судячи з усього, таки мав на увазі не 40 000, а 41 520 козаків під Хотином⁸. Подібним чином тлумачив цифрові дані вже згаданого документа Іван Крип'якевич, тобто він доводив, що в Хотинській битві 1621 р. взяли участь 41 520 козаків⁹.

У радянській, а також у сучасній українській історіографії, немає якоїсь однієї усталеної думки про конкретну чисельність запорозьких козаків у Хотинській битві. Більшість дослідників, які побіжно торкалися цього питання в своїх працях, наводили ті чи ті точні або заокруглені цифрові дані про чисельність запорозького

⁴ *История Хотинского похода Якова Собесского 1621*, [w:] *Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси*, вып. 2. Киев 1896, с. 40–126.

⁵ J. Łukaszewicz, *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie*, t. 1, Poznań 1842, s. 165–166, przr. 2; *Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza*, t. 1, wyd. K.W. Wojcicki, Warszawa 1853.

⁶ *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Составил Величко, бывший канцелярист Войска Запорозького*, 1720, т. 1. Киев 1848. Приложения к т. 1 летописи Величка.

⁷ *Реєстр полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році*, [w:] *Жерела до історії України-Руси. Документи по рік 1631*, вид. І. Крип'якевич, т. 8, Львів 1908, с. 250.

⁸ М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 7, Київ 1995, с. 472, 473, прим. 4.

⁹ І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів, О. Думін, С. Шрамченко, *Історія українського війська*. т. 1, Київ 1994, с. 246.

війська під Хотиним, або обмежувалися переліком козацьких полків, як-от: 40 тисяч осіб¹⁰; близько 40 тисяч осіб¹¹; понад 40 тисяч осіб¹²; 13 полків¹³; 41 520 осіб¹⁴; 42 000 осіб¹⁵; понад 42 тисячі осіб¹⁶; 42–45 тисяч осіб¹⁷.

У працях дослідників ХХ ст., які спеціально вивчали Хотинську війну 1621 р., це питання висвітлено вельми стисло і не завжди послідовно. Йдеться про монографію Мамедкесира Алекбер-заде Алекберлі „Хотинська війна (1621 р.)”, що побачила світ 1957 р. Автор писав, що 1621 р. під Хотиним налічувалося 42 тисячі козаків. Однак в іншому місці книжки зазначив, що „близько” 42-тисячний запорозький контингент було посилено ще шістьма тисячами „реєстрових козаків, які підпорядковувалися П. Сагайдачному”. В останньому випадку М. Алекберлі покликався на „Літописець, або короткий опис найзначніших подій та випадків” (неправдиве повідомлення цього джерела про 6-тисячне козацьке військо запозичене з літопису Григорія Грабянки), а також на твір Г. Грабянки¹⁸. Звідси випливає, що М. Алекберлі фактично визначив чисельність козацьких сил під Хотиним 1621 р. близько у 48 тисяч осіб. Саме цю версію їхньої чисельності історик обстоював у своїй монографії, що побачила світ 1961 р., причому вже не згадував про 42 тисячі козаків¹⁹.

Із погляду методики застосування дослідницького інструментарію заслуговують на увагу оцінки чисельності запорозького війська в Хотинській війні 1621 р. тих авторів, які не лише покладалися на свою творчу уяву й інтуїцію, а й вдавалися до спроб самостійно проаналізувати відповідні джерельні дані. Утім, подібні спроби не завжди були вдалі. Приміром, Володимир Голобуцький, автор монографії „Запорозьке козацтво” (1957), на підставі даних „Реєстру полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році” визначив, що в козацькому війську були, мовляв, 3 кінні полки загальною чисельністю 8920 козаків (правильне обчислення відповідних даних джерела дає інший результат – 6920 козаків) і 10 піхотних полків, які налічували 26 900 осіб (насправді має бути 31 900 козаків). Якщо математичні помилки В. Голобуцького можна списати на його неуважність, то немає будь-якого пояснення те, що історик додатково „збільшив”

¹⁰ І.С. Стороженко, *Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття*, кн. 1, Дніпропетровськ 1996, с. 53.

¹¹ К.Г. Гуслистий, *Петро Конашевич-Сагайдачний (До 350-річчя від дня смерті)*, „Український історичний журнал”, 1972, по 4, с. 125; В.І. Сергійчук, *Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст.*, Київ 1991, с. 102.

¹² Т. Чухліб, *Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр.*, Київ 2003, с. 42; його ж, *Переяслав 1654 року та проблеми міжнародного утвердження Українського гетьманату*, Київ 2003, с. 19.

¹³ В. Сергійчук, *Армія Богдана Хмельницького*, Київ 1996, с. 24, 25.

¹⁴ О. Апанович, *Розповіді про запорозьких козаків*, Київ 1991, с. 94; її ж, *Гетьмани і кошові отамани Запорозької Січі*, Київ 1993, с. 26.

¹⁵ Д. Наливайко, *Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках)*, Київ 1992, с. 100.

¹⁶ Ю.А. Мищик, І.С. Стороженко, С.М. Плохій, А.М. Ковальов, „Тієї слави козацької навек не забудем...”, Дніпропетровськ 1989, с. 44.

¹⁷ В.А. Смолій, В.С. Степанков, *Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)*, Київ 1999, с. 47.

¹⁸ М.А. Алекберлі, *Хотинская война (1621 г.)*, Черновці 1957, с. 10, 82.

¹⁹ Tenže, *Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII веков*, Саратов 1961, с. 185.

запорозьке військо ще на 7700 осіб²⁰. Тобто, за версією цього історика, загальна чисельність козацького війська начебто становила 43 520 осіб. В. Голобуцький повторив свої помилкові калькуляції також у новому виданні своєї книги²¹.

Прикладом використання наративних пам'яток різної джерельної вартості при обґрунтуванні чисельності козацького війська в Хотинській битві, може слугувати розвідка українського радянського історика Ноя Рашби, присвячена історії польсько-турецьких відносин у XVI – першій чверті XVII ст. (побачила світ у 1980-х роках). Зокрема, автор спирався на повідомлення вірменського хроніста Аксента про прихід під Хотин на початку вересня 1621 р. 45-тисячного козацького війська. Водночас Н. Рашба розглядав як надійне джерело вигаданий С. Величком лист П. Сагайдачного до Сигізмунда III від 12 січня 1622 р., в якому йшлося про те, що, мовляв, король надав 400 тисяч талярів 50-ти тисячам запорожців „разом із сім'ями загиблих”²².

Питання про чисельність козацьких сил у Хотинській битві 1621 р. розглянув Віталій Щербак. Показово, що цей історик спирався на дані реєстру Війська Запорозького від 6 липня 1621 р., тобто на джерело, що його раніше не використовували вітчизняні дослідники. На думку В. Щербака, в 14 козацьких полках налічувалося 41 900 осіб. Порівнявши цей документ із реєстром запорозького війська, що був складений у серпні 1621 р., історик зауважив незначні зміни щодо чисельності козацького війська. Він виходить із того, що 1621 р. під Хотином реально було 40 тис. козаків, причому вони належали, запевняє автор, до трьох соціальних груп (реєстрові, запорозькі і волосні)²³.

Точні цифри підрахунків кількості козаків, які взяли участь у битві під Хотином 1621 р., фігурують у монографії Олександра Гуржія і Вадима Корнієнка „Гетьман Петро-Конашевич Сагайдачний” (2004). На думку авторів, у середині червня 1621 р. запорожці сформували три полки кінноти (6920 осіб), десять полків піхоти (31 500 осіб), а також залучили до війська 2700 козаків допоміжного складу. Крім 23 гармат „важкої артилерії резерву” кожен піхотний полк мав певну кількість „легкої польової” артилерії. Загальна чисельність гармат сягала понад 100 одиниць²⁴.

Наведені вище підрахунки О. Гуржія і В. Корнієнка, які спиралися на дані „Реєстру полковників Війська Запорозького на турецьку експедицію під Хотин у 1621 році”, не вирізняються точністю. Автори чомусь не зазначили, звідки вони взяли 2,7 тисячі козаків „при підводах”. Цілковитим бездоказовим є їхнє твердження про наявність у козацькому війську понад сотні гармат.

²⁰ В.А. Голобуцький, *Запорожское казачество*, Київ 1957, с. 174–177, 179.

²¹ В. Голобуцький, *Запорозьке козацтво*, Київ 1994, с. 244–249.

²² Н.С. Рашба, *Очерк истории польско-турецких отношений в XVI – первой четверти XVII в.*, [w:] *Османская империя в первой четверти XVII века. Сборник документов и материалов*, Москва 1984, с. 37. Докладніше про лист П. Сагайдачного до Сигізмунда III від 12 січня 1622 р., а також про те, як тема Хотинської війни 1621 р. висвітлена в творі С. Величка (з врахуванням його рукописного списку, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського), див. у праці: П. Сас, *Петро Конашевич-Сагайдачний: Чесний лицар*, Київ 2020, с. 309–318, 425–444.

²³ В. Щербак, *Українське козацтво: формування соціального складу. Друга половина XV – середина XVII ст.*, Київ 2000, с. 122, 123.

²⁴ О.І. Гуржій, В. В. Корнієнко, *Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний*, Київ 2004, с. 72, 73.

Натомість Віктор Брехуненко у своїй монографії, що побачила світ 2013 р., врахував інформацію найважливіших джерел, які проливають світло на чисельність запорожців у Хотинській битві 1621 р. Як зазначено в його праці, в розпорядженні запорозького гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного під час Хотинської битви було 44,1 тисячі козаків²⁵.

Чисельність козацького війська у Хотинській битві 1621 р. досліджували чимало польських істориків. Ідеться, в тому числі, про їхній плідний доробок, що припав на другу половину ХХ – перші десятиліття ХХІ ст. Приміром, Лешек Подгородецький у своїй науковій статті (1964) критикував радянських істориків за некритичне ставлення і надмірну довіру до реєстру запорозького війська 1621 р., в якому зафіксовано 41520 осіб (на той час польський автор знав лише про цей козацький реєстр). Л. Подгородецький виходив із того, що насправді під Хотином воювали 25 тисяч запорожців. Адже, доводив історик, вони зазнали втрат при просуванні до цього міста. Багато козаків розійшлися по Молдавії і не повернулися до свого війська. До того ж, частина запорожців билися з турками на морі²⁶. Про 25 тисяч запорожців у бойових діях 1621 р. під Хотином писав також Єжи Петжак²⁷. Тим часом Ян Віммер схильний оцінювати чисельність запорозьких козаків лише в 20 тисяч осіб. Причому він не вважав за потрібне підкріпити свою думку свідченнями джерел²⁸.

Л. Подгородецький повернувся до питання про чисельність козаків Війська Запорозького в Хотинській війні 1621 р. у монографії „Хотин, 1621”, що побачила світ 1988 р. Її автор знав не лише про зафіксовані в козацькому реєстрі дані про 41 520 козаків (на нашу думку, цей документ складено 25 серпня 1621 р. під Могилевом), а й про компут від 6 липня 1621 р., в якому зафіксовано 42 900 козаків. Проте, наполягав дослідник, до Хотина дісталися лише близько 30 тисяч запорожців. Він пояснив цю обставину, вдавшись до своїх старих аргументів: по-перше, частина козаків взяла участь у боротьбі проти турків на морі, по-друге – вони зазнали втрат під час боїв у Молдавії, по-третє – козацьке військо спіткали бойові невдачі при здійсненні бойового маршу до Хотина²⁹.

Якщо погодитися з окресленою вище версією Л. Подгородецького, то доведеться визнати, що в часовому проміжку від проведення запорожцями військового огляду 25 серпня під Могилевом і до прибуття 1 вересня 1621 р. під Хотин козацьке військо зменшилося на кільканадцять тисяч вояків. Інакше кажучи, протягом порівняно невеликого проміжку часу козацькі сили, які просувалися від Могилева до Хотина, а також із території Молдавії спіткала катастрофа: якщо виходити з реальної чисельності запорожців, то їх стало б менше десь на 33–36 %. Вочевидь це означало б якщо і не втрату, то значне послаблення боєздатності запорозького війська, адже йшлося в своїй основі про бойові втрати. Річ у тому,

²⁵ В. Брехуненко, «Дивна то і неказання мужність...». Козаки у Хотинській війні 1621 р., Київ 2013, с. 78, 79.

²⁶ L. Podchorodecki, *Kampania chocimska 1621 roku, cz. 1*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, (далі: SMHW), 1964, t. 10, nr 2, s. 137, 138.

²⁷ J. Pietrzak, *Po Ceorze i podczas wojny chocimskiej. Sejmy z lat 1620 i 1621*, Wrocław 1983, s. 159.

²⁸ J. Wimmer, *Wojsko i skarb Rzeczypospolitej u schyłku XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, „SMHW”, 1968, t. 14, nr 1, s. 39.

²⁹ L. Podchorodecki, *Chocim 1621*, Warszawa 1988, s. 95, 96.

що від кінця серпня і до початку вересня 1621 р. в джерелах не зафіксовано фактів залишення козаками свого війська з тим, аби податися на Чорне море. Насправді запорозький флот задовго до цього вже діяв у Чорноморському басейні: 9 травня 1621 р. він розпочав морську фазу Хотинської війни, розгромивши чималу османську ескадру³⁰.

Однак чи справді козацьке військо зазнало спустошливого впливу своєрідного торнадо, як це випливає зі вже згаданої пояснювальної схеми Л. Подгородецького? Щоби спробувати відповісти на це запитання, розглянемо твердження польського історика про чималі втрати запорожців-чатівників у Молдавії. На жаль, у розпорядженні дослідників немає вичерпних документальних даних статистичного характеру. Водночас впадає в око, що в деяких щоденниках Хотинської війни йдеться максимум про кілька сотень загиблих запорожців-чатівників. Показовим у цьому плані може бути наведене в одному зі вже згаданих джерел таємне донесення полковника Теофіла Шемберга, який за спеціальним завданням польсько-литовського командування перебував у розташуванні османських сил. Згідно з даними цього інформатора, наприкінці серпня 1621 р. в районі гирла р. Радавець припинив існування запорозький загін чисельністю у 260 козаків (повертався з рейду в районі Кутнара і Сучави), який упродовж кількох днів запекло оборонявся, стримуючи марш головних сил Османа II³¹.

Звісно, що переважна більшість козацьких підрозділів, які виконували диверсійно-розвідувальні завдання на території Молдавського князівства, а також займалися здобичництвом мали справу з помітно меншими силами противника, аніж це було під час боїв біля гирла Радавця. Тому серед козаків-чатівників мусило бути порівняно небагато загиблих. Загалом є доволі очевидним, що втрати, яких зазнали козацькі підрозділи на території Молдавського князівства до початку повномасштабних боїв під Хотином, не могли спричинити радикального скорочення запорозьких сил. Щодо втрат козацького війська, яке від 25 (або від 26) серпня до 1 вересня здійснило марш від Могилева під Хотин, то вони також аж ніяк не були критичними. В деяких щоденниках Хотинської війни навіть можемо прочитати повідомлення, що в цей час загинув, мовляв, лише один козак³².

Тим часом впрацях польських дослідників подибуємо виразно сформульовану думку, що чисельність козацького війська, яке взяло участь у Хотинській битві 1621 р., не могла бути вищою за тридцять тисяч осіб. Зокрема, цю версію обстоюють Агнешка Беджицька і Януш Качмарчик. Вони доводять, що під Хотином реально воювали десь 25–30 тисяч запорожців³³.

³⁰ П. Сас, *Хотинська війна 1621 року*, Біла Церква 2012, с. 190, 191.

³¹ *Stanisława Lubomirskiego podczaszego koronnego dziennik wyprawy chocimskiej r. 1621*, [w:] *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621*, wyd. Ż. Pauli, Kraków 1853, s. 74; *Jakuba Sobieskiego wojewodzica lubelskiego dziennik wyprawy chocimskiej r. 1621*, [w:] Там само, s. 120, 121. Докладніше про бої козацьких „чатівників” із турками і татарами див.: П. Сас, *Шлях армії султана Османа II до Хотина 1621 р., „Україна в Центральній-Східній Європі”*, 2014, вип. 14, с. 56–70.

³² *Prokopa Zbigniewskiego dziennik wyprawy chocimskiej r. 1621*, [w:] *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej...*, s. 43, 44.

³³ А. Biedrzycka, J. Kaczmarczyk, *Kozacy zaporoscy w wojnie chocimskiej 1621 roku*, [w:] *Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво*, Київ 1998, с. 68.

Схоже, що критичну налаштованість до історіографічних версій про більшу чисельність козацьких сил, аніж та, на якій наполягають А. Беджицька і Я. Качмарчик, має також Мирослав Нагельський. В одній зі своїх розвідок він звернув увагу на таке: в працях істориків чисельність козаків у Хотинській битві коливається в діапазоні від 25 тисяч до 40 тисяч. Аналізуючи козацький реєстр, в якому зафіксовано 38 820 запорожців, польський дослідник дійшов висновку, що насправді їхня чисельність „була значно меншою” – як через втрати, котрих вони зазнали під час маршу до Хотина, так і через те, що козаки залишили певний військовий контингент для захисту від татар³⁴.

2016 р. М. Нагельський опублікував спеціальне дослідження, присвячене вже згаданому питанню. На його думку, дані козацького реєстру від 6 липня, а також від 25 серпня 1621 р. про чисельність запорозького війська потребують критичного перегляду та узгодження їх із конкретно-історичними реаліями. З-поміж іншого, історик наголосив, що мобілізаційна спроможність українських козаків незадовго до Хотинської війни 1621 р. (як і під час, а також після неї) насправді була помітно меншою 40 тисяч вояків. Недарма, приміром, П. Конашевич-Сагайдачний командував лише близько 20-ма тисячами козаків у ході бойових дій 1618 р. на території Московського царства. Тому стрибкоподібне, в рази, збільшення запорозького війська вже 1621 р. вочевидь було нереальним. М. Нагельському видаються підозрілими дані козацьких реєстрів 1621 р. також через те, що представники запорозького середовища, які складали ці документи, були матеріально зацікавлені в якомога більших цифрах свого війська, бо розраховували в такий спосіб дістати більшу грошову винагороду від польського уряду. До того ж, „паперова” чисельність козацьких реєстрів 1621 р. не могла збігтися з реальною ще й із тієї причини, що запорожці зазнали істотних втрат напередодні боїв під Хотиним, а саме – під час їхніх рейдів територією Молдавського князівства³⁵.

Про втрати козаків-чатівників у Молдавії йшлося вище. Однак якими на практиці були мобілізаційні можливості українського козацтва станом на 1621 р., на чому слушно загострив увагу М. Нагельський? Справді, потрібно погодитися з польським дослідником, що військо П. Конашевича-Сагайдачного, яке 1618 р. діяло на театрі польсько-московської війни, налічувало близько 20 тисяч осіб. Однак не варто нехтувати джерельними повідомленнями про додаткові мобілізаційні ресурси українського козацтва. Фактом було те, що під час польсько-московської війни 1617–1618 років в Україні (на території так званої волості) були сформовані багатотисячні полки, які фактично діяли автономно, тобто жорстко не підпорядковувалися запорозькому гетьманові. Зокрема, в січні 1618 р. до королевича Владислава у В'язьму прибули для переговорів посланці від 6 тисяч українських козаків, дислокованих під Могилевом³⁶. Від весни цього року плани

³⁴ М. Нагельський, *Петро Конашевич-Сагайдачний: гетьман Війська Запорозького в історіографічній спадщині та польських джерелах*, [w:] О.І. Гуржій, В.В. Корнієнко, *Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний...*, с. 143, 144.

³⁵ М. Nagielski, *Kozaczyzna zaporoska w dobre kampanii chocimskiej 1621 roku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, 2016, nr 143, z. 2, s. 280–282.

³⁶ Із допитових свідчень Желобовського, 1 (11) І 1618, [w:] *Документи російських архівів з історії України*. Упоряд. Л. Войтович, Л. Заборовський, Я. Ісаєвич, Ф. Сисин, А. Турилов, Б. Флоря, т. 1, Львів 1998, с. 116.

участі у польсько-московській війні мали також козаки 12-тисячного угруповання з України³⁷.

Як впливає з реєстру Війська Запорозького, складеного під час козацької ради 15-17 червня 1621 р. над р. Кагарлик (Мокрий Кагарлик), у рік Хотинської війни для запорожців не було проблеми зібрати понад 50-тисячне військо (докладніше про це йтиметься нижче). Показово, що менш ніж через два роки по завершенні цієї війни добре поінформована особа – протопоп Андрій Мужилівський – повідомив польському литовському гетьману Криштофу Радзівілу про неймовірно високу мобілізаційну спроможність козаків Війська Запорозького. Якщо цілковито покластися на методіку А. Мужилівського, за якою він пропонував визначати потенційну чисельність козацьких сил, а саме – якщо взяти до уваги факт, що чисельність козаків, які зібралися на раду з 5-ти міст, становила 14 тисяч осіб (у середньому 2,8 тисячі на одне місто), то, з огляду на запропоновану протопопом гіпотетичну генеральну сукупність, 50 козацьких міст, усього мало б бути 140 тисяч козаків

„Przy mnie była rada między Korsuniem i Bohusławiem, tylko z pięciu miast zjechało się kozactwo było, których popisał 14 tysiący, skąd snadnie rozumieć, jako ich wiele będzie, gdy z pięciudziesiąt miast zjadą się do kupy”³⁸.

Звісно, в цьому випадку йдеться про неабияке перебільшення. Водночас навряд чи можемо заперечити, що встановлений А. Мужилівським факт наявності в п'яти містах 14 тисяч козаків може слугувати своєрідною вибіркою для певних статистичних висновків. Хай там як, за спостереженням А. Мужилівського справді крилася вельми велика, як за тогочасними мірками, кількість боєздатних козаків в Україні.

Чи були зацікавлені запорозькі козаки фіксувати в своїх реєстрах 1621 р. навмисно збільшену, що не відповідає реальному стану речей, чисельність свого війська? Є доволі очевидним, що вдаватися до подібного шахраювання їм не було сенсу. Адже польський уряд, який у червні 1621 р. виплатив на все Військо Запорозьке 20 тисяч злотих, більше не мав перед козаками фінансових зобов'язань, пов'язаних із їхньою участю у війні проти турків.

Загалом у сучасній польській історіографії таки домінують песимістичні оцінки щодо спроможності запорожців виставити на війну з Османською імперією принаймні 40-тисячне військо. Песимістом у цьому плані є також дослідник історичної постаті П. Конашевича-Сагайдачного Каміль Качор. Цей історик, спираючись не лише на джерела, а й на науковий доробок польських авторів в царині підрахунків чисельності козацького війська у Хотинській битві, висловив тверде переконання: 1621 р. під Хотин прибуло не більше 20 тисяч запорожців³⁹.

³⁷ Із допитових свідчень Я. Соболевського, близько 20 (30) IV 1618, Российский Государственный Архив Древних Актов, ф. 210, Оп. Приказной стол, Д. 4, Л. 170-175; А. Шолдрський до Л. Гембіцького, 28 IV 1618, AGAD, Polonica, Szwecja-Sztokholm-Riksarkivet-Extranea IX Polen, rkps 100/62.

³⁸ А. Мужилівський до К. Радзівілла, 24 VII 1623, [w:] Ю. Мицик, *Із листування українських письменників-полемістів 1621-1624 років. Додатки*, „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка” (далі: ЗНТШ), 1993, Праці історично-філософської секції, т. 225, с. 335.

³⁹ К. Качор, *Hetman Piotr Konaszewicz-Sahajdaczny. Działalność polityczna i wojskowa w latach 1617-*

Зазначимо, що свого часу деякі польські історики обчислювали чисельність запорозького війська в Хотинській битві близько у 40-тисяч осіб. Певний час на подібних позиціях стояв Л. Подгородецький. Ідеться про опубліковану ним 1979 р. спільно з Н. Рашбою монографію⁴⁰ (як уже зазначено, пізніше Л. Подгородецький переглянув тезу про близько 40-тисячне козацьке військо у бік істотного зменшення його чисельності). В монографії Владислава Серчика, що побачила світ у 1980-ті роки, висловлено думку, що в складі 13 запорозьких полків було близько 40 тисяч козаків⁴¹.

Отже, в працях польських істориків виразно простежується критичне ставлення до інформації реєстрів козацького війська про близько 40-тисяч запорожців, мобілізованих на турецьку війну. Здебільшого польські історики вважають реальною меншу чисельність українських козаків, які воювали 1621 р. під Хотиним, а саме – десь у межах 20–30 тисяч осіб. Українські дослідники щодо цього питання воліють спиратися на інформацію джерел про не менш, аніж 40-тисячне запорозьке військо. Причому чимало істориків некритично використовують сумарні дані козацького реєстру, в якому зафіксовано 41520 козаків. Зазвичай ці дослідники не беруть до уваги зміни в чисельності козацьких сил, що відбулися 4 вересня під час Хотинської битви.

Дані джерел про чисельність запорожців 1621 р. під Хотиним

У джерелах є різні повідомлення про кількісний склад бойових підрозділів козаків Війська Запорозького в Хотинській битві 1621 р. Ми зосередимо увагу лише на найвірогіднішій, на нашу думку, джерельній інформації, що проливає світло на чисельність козацького війська у цій битві. Щодо цього важко переоцінити значення тогочасної військової статистики. Запорожці проводили так звані військові пописи, тобто військові огляди війська з фіксацією особового складу війська у спеціальних списках, що мали назву компути (лат. *com-puto* – підраховувати, лічити, обчислювати) або реєстри (лат. *regesta, registorum* – списки, перелік, реєстр).

Метою військових „пописів” 1621 р., які запорозьке командування робило не залежно від польської влади, було насамперед військово-організаційне і структурне впорядкування війська, мобілізованого на турецьку війну. Під час проведення цих внутрішніх корпоративних переписів особового складу війська не могло бути масштабного крутіства. Ідеться про зловживання на кшталт тих, що траплялися в практиці військового обліку „затяжних” польських підрозділів⁴².

1622, Kraków 2019, s. 94, 95.

⁴⁰ L. Podhorodecki, N. Raszba, *Wojna chocimska 1621 roku*, Kraków 1979, s. 136–137.

⁴¹ W. Serczyk, *Na dalekiej Ukrainie: Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku*, Kraków 1984, s. 235.

⁴² В деяких польських ротах, „затяжених” на Хотинську війну, жовніри нерідко позичали одини в одного, зокрема, зброю, аби пройти процедуру військового „попису” (Я. Ходкевич до Сигізмунда III, 1 VIII 1621, Biblioteka Raczyńskich (далі: BRacz.), rkps 2, s. 938, 939). Чисельність бойового складу польсько-литовських сил під Хотиним насправді була меншою, аніж вона фігурує у таких джерелах, як компути. Адже статистика цих документів охоплювала „мертві душі” – до 10 % ставок жолду („сліпі порції” у піхоті і „сліпі корогви” у кавалерії) не мали за собою реальних людей. Кошти „сліпих порцій” і „сліпих корогв” зазвичай ішли на оплату офіцерів іноземної піхоти та польської кавалерії. Проте командири польської і угорської піхоти не претендували на подібний заробіток, оскільки отримували свою ставку жолду у підвищеному розмірі (J. Wimmer, *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1965, s. 32; його ж, *Historia piechoty polskiej do roku 1864*, Warszawa 1978, s. 169).

Протягом 1621 р., а саме – від завершення мобілізації та концентрації запорозького війська на червневій генеральній раді над р. Кагарликом (Мокрим Кагарликом) і до початку боїв під Хотином було складено кілька козацьких компутів: у червні, в липні, а також у серпні. Розглянемо ці документи тією мірою, якою це дають можливість зробити джерельна інформація, а також обмежений формат цієї публікації.

Компути Війська Запорозького, складені під час загальної козацької ради над р. Мокрий Кагарлик 15–17 червня 1621 р.

Докладні відомості про військовий облік козаків у червні не збереглися. З інформації, що її подав у своєму листі від 28 червня 1621 р. ксьондз Оборницький, випливає, що запорожці зробили певний перепис учасників козацької ради (відбулася над р. Мокрий Кагарлик, нині – верхів'я р. Росави неподалік сучасного с. Зеленьки Миронівського району Київської обл.), яка тривала від 15 до 17 червня 1621 р. Причому цей перепис, судячи з усього, остаточно було завершено 17 червня. Адже цього дня, крім іншого, відбулося обрання запорозьких старшин. Учасники ради самостійно визначили критерії, згідно з якими козаки могли претендувати на привезену їм платню від польського уряду в 20 тисяч злотих. За цими критеріями, претендентами на грошову винагороду ставали лише добре озброєні вояки з досвідом участі у морських походах. Як писав Оборницький, 40 тисячам кінних запорожців припало по 0,5 злотого⁴³ (ще наприкінці лютого 1621 р. королівський посол Бартоломій Обалковський також вручив запорожцям певну суму „затяжних” грошей – 40 тисяч злотих⁴⁴).

Із листа ксьондза Оборницького від 28 червня 1621 р. неважко перекоонатися, що не всім запорожцям, які взяли участь у козацькій раді, дісталось по 0,5 злотого. Скільки усього було учасників козацького зібрання, яке відбулось 15–17 червня 1621 р.? Відповідь на це запитання дає лист Київського православного митрополита Іова Борецького до лідера протестантів Великого князівства Литовського Криштофа Радзівілла від 24 червня 1621 р. Високопоставлений православний ієрарх Іов Борецький був активним учасником козацької ради над р. Кагарлик. Крім іншого, він контактував із впливовими запорозькими старшинами. Тобто, немає підстав сумніватися в його добрій обізнаності з перебігом і наслідками цього козацького зібрання. Якщо для ксьондза Оборницького важливо було, зокрема, прозвітувати перед представниками польської влади, як саме розподілили серед козаків урядову платню (дісталася 40 тисячам осіб), то Іов Борецький, котрий хотів заручитися політичною підтримкою К. Радзівілла в обстоюванні конфесійних інтересів православних, напевно вважав за потрібне повідомити йому про реальну кількість запорожців на раді (об'єктивна інформація щодо бойових можливостей Війська Запорозького вочевидь становила інтерес для польного литовського гетьмана). Отже, автор листа зазначив: на козацькій раді 15–17 червня було 50600 „пописаних мужів”⁴⁵.

⁴³ Із листа Оборницького (*Ex litteris Pris Obornicensis Faustino rope Kioviam*), 28 VI 1621, BRacz., rkps 2, s. 820.

⁴⁴ Я. Нерода до Сигізмунда III, 7 III 1621, [w:] Ю. Мищик, *Два листи гетьмана Нероди (Бородавки). Додаток*, [w:] *Марра тинді. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя*, Львів–Київ–Нью-Йорк 1996, с. 439.

⁴⁵ І. Борецький до К. Радзівілла, 14(24) VI 1621, AGAD, Archiwum Radziwiłłow (далі: AR), dz. II,

Як переконуємося, Іов Борецький фактично підтвердив факт військового огляду („попису”) запорожців, наслідком якого вочевидь стало складення відповідного військово-облікового документа (компуту або реєстру). Є підстави для думки, що число, яким Київський митрополит позначив у своєму листі кількість присутніх на раді „пописаних мужів”, не могло бути його особистою оцінкою, зробленою на око. На це промовисто вказує та обставина, що він навів сумарний підрахунок у 50,6 тисячі осіб. Тобто, Іов Борецький зазначив, у тому числі, кількість сотень, не вдавшись до округлення до цілого числа. Подібні числові показники могли стати результатом лише певних військово-організаційних облікових заходів. Вони явно були не під силу одній людині, сторонньому спостерігачеві, оскільки потребували чимало часу і значних канцелярських зусиль із погляду техніки документальної фіксації та підрахунку тисячних мас людей. Можливо Київський митрополит особисто бачив підсумкові дані військового компуту за гарячими слідами його складення, або ж він почерпнув відповідну інформацію від певних компетентних осіб із середовища запорозької старшини.

Отже, під час військового огляду над Кагарликом 15–17 червня було складено компут, в якому зафіксовано 50,6 тисячі козаків. Однак чи обмежилися запорожці лише цим документом? За свідченням ксьондза Оборницького, 17 червня відбувся розподіл 20 тисяч злотих польських між 40 тисячами козаків. Якщо величина зазначеної вище суми не будить будь-якого сумніву, то було б неймовірним, щоб із-поміж понад 50 тисяч учасників ради знайшлося абсолютно точна кількість козаків, 40 тисяч, яким дісталися гроші, бо, мовляв, саме вони відповідали таким критеріям, як наявність у них доброго озброєння, а також досвіду участі в кількох морських походах. Є цілком очевидним, що насправді реальних претендентів на урядову платню було або менше, ніж 40 тисяч осіб (відповідно з’явився б певний надлишок від загальної суми у 20 тисяч злотих, адже її розподіляли по 0,5 злотого на козака), або навпаки – більше, ніж 40 тисяч осіб (в цьому випадку не всім запорожцям, які відповідали вже згаданому критеріям, вистачило б по 0,5 злотого).

Хай там як, 17 червня виникла потреба документально облікувати козаків, які взяли платню від уряду і стали на військову службу. Однак залишається невідомим, чи задля цього підготували спеціальний компут, чи у вже складений документ, в якому фігурувало 50,6 тисячі козаків, внесли уточнення щодо виплати грошей. Загалом із червневими компутами могла бути певна плутанина (йдеться, отже, про наявність у запорозькій канцелярії паралельних компутів на 50,6 тисячі козаків і на 40 тисяч козаків, або лише першого з цих компутів із внесеними до нього 17 червня фінансово-обліковими уточненнями). Хай там як, ці документи навряд чи могли задовольнити всіх учасників козацької ради над Кагарликом. Через якийсь час після неї, а саме – на початку липня, у Війську Запорозькому склали новий компут. Причому він з’явився не так через потребу впорядкувати стару військово-облікову документацію, як з огляду на поточну ситуацію, що склалася упродовж цього часу в козацькому війську.

Отже, як розвивалися події у Війську Запорозькому по тому, як із-поміж 50,6 тисячі козаків максимум 40 тисяч осіб одержали від польського уряду по 0,5 злотого? Є підстави для думки, що з виплатою цієї мізерної, фактично символічної

суми⁴⁶ не були розставлені всі крапки над „і” в практичних планах запорожців щодо їхньої участі в турецькій війні. Частина козаків, яких на раді над Кагарликом оминула вже згадана платня, вочевидь пішли в морський похід. Про виразні „морські” настрої серед учасників козацької ради 15–17 червня 1621 р. йшлося у листі Б. Обалковського до коронного підканцлера Вацлава Лещинського. Цей автор подав також відомості про виступ у морський похід близько 20 човнів із Запорозької Січі⁴⁷. За даними Я.-К. Ходкевича, козаки залишили на Запорожжі залог у 500 козаків⁴⁸ (за іншими даними, їх було набагато більше). Тим часом, чимало козаків, попри те, що їм не пощастило дістати на раді над Кагарликом грошове заохочення від польського уряду, виступили в похід проти армії Османа II разом із військом, яким командував запорозький гетьман Яків Нерода Бородавка. Вже згадані воєнно-організаційні процеси в запорозькому середовищі так чи так опосередковано відобразилися в компуті, складеному в липні. Наведемо цей документ, зберігаючи притаманні рукописному джерелу текстуальні особливості (в деяких випадках проставимо знаки пунктуації).

Comput Woyska Zaporozkie° na Woynę Chocińską A° 1621 d 6 July

1. Połk Jakowa Nerodaczy w nim 3000.
2. Bogdana Konczy w nim 1600.
3. Sahaydaczne° w nim 2200.
4. Połk Tihonow w nim 2200.
5. Timosz Udowica ma 4000.
6. Mojsiey Pienko ma 2500.
7. Połk Fedora Biłoborody 3200.
8. Daniło Dolhan ma 3000.
9. Adamko Podhorsky ma 3700.
10. Sidor Siemakowicz 3500.
11. Wasil Łuczkowicz 4100.
12. Dacko Hordiienko ma 2900.
13. Woyciech Usata ma 2800.
14. Semen Czeczuhа 3400.
15. P. Gursky ma 2000.

Summa wojska 42900. Przy tem armaty dział spizanych 20, dział żelaznych 3. Wo-zów z prochami i kulami do tej armaty 12⁴⁹.

⁴⁶ За 0,5 злого неможливо було придбати, приміром, не те що породистого скакуна, а й селянську клячу: на початку 1620-х років ціна селянських коней коливалася в межах 20–30 злотих. Ба більше – за півзлого не вдалося б купити навіть вівцю (Декрет Кременецького земського суду за позовом К. Ярмолинського і Р. Боговигинівни Костянтинової Ярмолинської проти М. Хрінницького, 26 II 1621, Центральний Державний Історичний Архів України в м. Києві, ф. 22, оп. 1, спр. 31, арк. 94зв.–95зв.). До слова, згідно з сеймовою конституцією 1620 р., щоквартальна платня польських гусарів становила 30 злотих, а осіб, які служили «по-козацьки» – 20 злотих (*Volumina legum*, t. 3, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859, s. 177).

⁴⁷ Обалковський до В. Лещинського, 6 (19–20?) VII 1621, BRacz., rkps 2, s. 845.

⁴⁸ Я.-К. Ходкевич до Сигізмунда III, 2 VII 1621, BRacz., rkps 2, s. 822.

⁴⁹ Компут Війська Запорозького на Хотинську війну, 6 VII 1621, Biblioteka Książąt Czartoryskich (далі: BCzart.), rkps 1657, s. 496.

Отже, згідно з текстом компуту від 6 липня 1621 р., в 15-ти запорозьких полках налічувалося 42 900 козаків (насправді – 44,1 тисячі). У війську було 20 бронзових і 3 залізні гармати, а також 12 возів із порохом і ядрами для артилерії. Із круглих чисел (ідеться про числа з нулями з правого краю), якими позначено чисельність особового складу полків, напрошується думка, що останні мали повністю укомплектовані сотні, тобто бойові підрозділи.

З наведених у документі іменувань запорозьких полковників нам відомі лише деякі. Йдеться про чинного на той час гетьмана Війська Запорозького – Якова Неродича (Нерода Бородавка), а також про Богдана Коншу – запорозького полковника часів польсько-московської війни 1617–1618 років. Наприкінці 1622 р. – навесні 1623 р. Б. Конша посідав гетьманський пост у Війську Запорозькому⁵⁰. Добре відомим персонажем є також Сагайдачний (Петро Конашевич-Сагайдачний). Він неодноразово тримав у своїх руках гетьманську булаву. Під час радного зібрання 15–17 червня мав статус полковника. Однак 6 липня П. Сагайдачного не було у війську, адже ще на раді над Кагарликом козаки делегували його до короля. Про деяких осіб із липневого компуту можемо висловити ті чи ті припущення. Щодо Данила Долганя (Довганя), то, вірогідно про нього згадано (як про запорозького полковника) в джерелах початку 1614 р.⁵¹ Про Василя Лучковича напевно писав у своєму щоденнику Я. Собеський, назвавши його „starynny” запорозький полковник Василь (він загинув 4 вересня 1621 р. під Хотином)⁵². Семена Чечугу очевидно потрібно пов'язати з „козаком Чечугою”, який 1619 р. очолював запорожців під час морського походу⁵³.

Як уже зазначено, загальна чисельність запорозького війська, про яку йдеться в компуті від 6 липня, насправді становила 44,1 тисячі козаків. Неважко переконатися, що порівняно з першим червневим компутом (50 600 осіб), липневий компут засвідчив зменшення чисельності козацького війська на 6,5 тисячі осіб. Є доволі очевидним, що до останнього компуту внесли 40 тисяч козаків, яким на раді над р. Кагарлик виплатили по 0,5 злогого. До „затягнених” на війну запорожців приєдналися 4,1 тисячі козаків, яких оминули ці гроші. Оскільки урядова платня по 0,5 злогого на особу мала радше політико-символічне, аніж істотне матеріальне значення для запорожців, то для них, за великим рахунком, бути з нею у війську або ні не мало надто принципового значення. До того ж, із практики організації запорозьких „затяжних” підрозділів відомо, що до останніх нерідко масово приєднувалися козаки-добровольці, а також козацька молодь, так звані джури або пахолки, бо сподівалися не на платню, а на військову здобич⁵⁴.

⁵⁰ Документи про виїзд козаків із війська П. Сагайдачного в Калугу на російську службу, [w:] *Документи російських архівів...*, т. 1, с. 197, 198; Б. Конша до К. Радзівілла, 28 I 1623, AGAD, AR, dz. II, rkps 844, s. 1; М. Дорошенко до Т. Замойського, 20 V 1623, AGAD, Archiwum Zamoyskich, rkps 306, s. 3; J. Pietrzak, *W przygaszonym blasku wiktarii chocimskiej. Sejm w r. 1623 r.*, Wrocław 1987, s. 19, przyp. 47.

⁵¹ Із допитів московських полонених, 24 III 1614, [w:] *Документи російських архівів...*, т. 1, с. 65, 66.

⁵² *Jakuba Sobieskiego wojewodzica lubelskiego dziennik...*, s. 131. В іншому списку щоденника Я. Собеського полковника Василя названо „старшим”: „Wasil Pułkownik ich starszy zginął” (AGAD, Archiwum Publiczne Potockich, rkps 36, s. 25).

⁵³ С. Жолкевський до Т. Замойського, 13 VII 1619, AGAD, AZ, rkps 706, s. 302.

⁵⁴ К. Нарушевич до К. Радзівілла, 19 II 1622, AGAD, AR, dz. V, rkps 10262/II, s. 63, 64.

Про молодих козаків, які в джерелах іноді постають під терміном „тирони” (від лат. *tronis* – новак, молодий вояк), подав примітні відомості Шимон Старовольський у своєму творі „*Eques Polonus*” (1628). Цей автор звернув увагу на таке: вони до трьох років перебували в статусі слуг, неповноправних козаків, і, крім іншого, не мали права голосу на раді. В підпорядкуванні отаманів (командирів над дев’ятьма „старими” козаками) їх могло бути, мовляв, від 30 до 50 осіб⁵⁵. Утім, роль молодих козаків у запорозьких підрозділах аж ніяк не обмежувалася виконанням допоміжних військово-службових функцій. На практиці козацькі тирони, пахолки нерідко поставали як вправні вояки, котрі не поступалися досвідченим запорожцям. Показовим щодо цього є датоване листом 1610 р. повідомлення Якуба Задзіка, згідно з яким, якийсь „молодий пахолко” привів під Смоленськ 3 тисячі козаків

„Pacholek mlody i niemajacy więcej 18 lat prowadzi tak wielgą, niesztworna trzode, której jest do 3000”⁵⁶.

За даними поінформованих сучасників, козаки-молодики (тирони) неодноразово самостійно влаштували морські походи, що мали, зокрема, неабиякий політичний резонанс⁵⁷. Тобто, йдеться не лише про неабияку воєнну заповзятість і доволі добру виучку представників козацької молоді, а й про їхню чималу чисельність на Запорожжі.

Щодо того, яким могло бути співвідношення повноправних запорожців і пахолків у козацькому війську, привертає увагу розвідувальна інформація, котру роздобув Дружина Александров, виконавець наказів московського воеводи князя Григорія Волконського. З його донесення представникам московської влади дізнаємося, що 17 вересня 1618 р. до р. Оки підтягнулося близько 10-тисячне угруповання запорозького війська під командуванням П. Сагайдачного з метою форсувати водну перешкоду в районі гирла р. Остер. Причому структура цього угруповання була такою: близько 7 тисяч запорожців, а також орієнтовно 3 тисячі пахолків⁵⁸.

Як переконуємося, в цьому випадку йдеться не про якийсь риторично забарвлене повідомлення наративного джерела, а про поточну оперативну розвідувальну інформацію, від об’єктивності якої залежала доля московських підрозділів, котрі протистояли запорожцям. Тобто ця інформація мусила бути максимально наближеною до реальності. Отже, з неї випливає, що чисельність пахолків у підрозділах П. Сагайдачного становила близько 30 % від загальної чисельності 10-тисячного контингенту. Якщо взяти до уваги лише його кістяк, 7 тисяч запорожців, то на них припадало близько 43 % пахолків. До слова, під час Хотинської битви вельми багато так званої челяді, слуг, налічувалося в польсько-литовському війську. Фактично вони творили цілком боєздатний контингент, який, за образним висловлюванням Я. Собеського, за своєю чисельністю являв собою ніби ще одне військо⁵⁹.

⁵⁵ М. Грушевський, *Історія України-Руси...*, т. 7, с. 295.

⁵⁶ Я. Задзік до Л. Гембіцького, 10 VII 1610, AGAD, Polonica, Szwecja-Sztokholm-Riksarkivet-Extranca IX Polen, rkps 105/64.

⁵⁷ І. Борецький до К. Радзівілла, 24 VIII 1624, AGAD, AZ, dz. V, rkps 1150, s. 2.

⁵⁸ Зі свідчень Д. Александрова, 9 (19) IX 1618, [w:] *Документи російських архівів...*, т. 1, с. 158.

⁵⁹ Щодо цього Я. Собеський зазначив: „Dla obrony obozu zostawiono czeladz, która częścią

Вочевидь не може бути сумніву, що пахолки були також у війську гетьмана Я. Нероди Бородавки, яке 1621 р. виступило у воєнний похід. Проте їх, на відміну від повноправних запорожців, не вносили до військових компутів. Це унеможливило встановлення точної чисельності зазначеної категорії козаків. Оскільки йдеться про соціально-корпоративний прошарок козацької спільноти, який на практиці доволі помітно впливав на рівень боєздатності запорозького війська, то, вдавшись до певних опосередкованих методів підрахунку, спробуємо окреслити принаймні мінімальну кількість пахолків у підрозділах, сформованих на турецьку війну. Отже, виходитимемо з того, що, по-перше, пахолки могли бути лише серед 40-тисячного контингенту запорожців, котрих на козацькій раді 15–17 червня визнали найбільш підготовленими до війни, по-друге – спиратимемося на мінімалістське припущення, яке чи не балансує на межі допустимої статистичної похибки, а саме – що від вже згаданих 40 тисяч запорожців пахолки становили не більше 5–10%. Звідси випливає, що, в цьому випадку, чисельність пахолків коливалася в межах 2–4 тисяч осіб. Тобто, на 6 липня 1621 р. особовий склад козацьких підрозділів міг становити орієнтовно 44–48 тисяч осіб.

25 серпня 1621 р. під час козацької ради під Могилевом відбулася зміна запорозького гетьмана. Я. Нероду Бородавку позбавили гетьманської булави. До влади у Війську Запорозькому прийшов П. Конашевич-Сагайдачний. Вочевидь саме в цей час запорожці провели ще один військовий огляд і склали військовий реєстр (компут). Наведемо його текст:

Regestr pułkownikow woyska zaporowskiego na expeditiã tureckã pod Chocim w roku 1621

Pułk Piotra Konaszewica Sahaydacznego, hetmana woyska zaporowskiego – koni trzy tysiące.

Pułk Iwana Zyszkarza – dwa tysiące trzysta dwadziesia koni.

Pułk Kuroszy Bogdana – tysiąc szescset koni.

Pułk Tymosza Fedorowicza – cztery tysiąca.

Pułk Moysycha Pisarka – dwa tysiąca pięcset.

Pułk Fedora Bilohorodka – trzy tysiące dwiescie.

Pułk Daniła Dorokoła – trzy tysiąca.

Pułk Adama Podgorskiego – trzy tysiąca siedmset.

Pułk Sidora Siemakowicza – trzy tysiąca pięcset.

Pułk Vasila Łuckiewicza – cztery tysiąca sto.

Pułk Iacka⁶⁰ Hordenka – dwa tysiąca siedmset.

Pułk Cieciry Semroka – trzy tysiące dwiescie.

Pułk Iwana Gardzieia – dwa tysiąca.

Summa wszystkiego woyska zaporowskiego – czterdziesi tysięcy ieden tysiąc pięcset dwadziesia.

składała dopełnienie rozmaitych chorągwi, częścią utrzymywaną była na koszcie pojedynczych rycerzy, jako ich poczet. Tych liczb była niemała, owszem składała jakby drugie wojsko: wszyscy mieli broń, każdy używał rusznicy, ztąd Turcy sądząc po obozowych Polskich ogniskach, mniemali o wielkiej liczbie naszego wojska". (*Jakuba Sobieskiego wojewodzica lubelskiego dziennik...*, s. 41).

⁶⁰ Вірогідне прочитання імені.

Armata kozacka. Dział spizowych gwadziescia, zelaznych trzy. Worow z kulami y z prochami dwanasie⁶¹.

Як випливає з цього документа, в 13 полках налічувалося 41 520 (правильний підрахунок – 38 820) козаків, 20 бронзових і 3 залізні гармати, 12 возів із ядрами і порохом. Колишній гетьман Я. Нерода Бородавка втратив не лише гетьманську булаву, а й командування полком. Судячи з усього, полк скинутого гетьмана розформували і на його основі створили підрозділ у 2320 козаків, доручивши командувати ним полковнику Івану Зишкарю. Напевно в основному за рахунок розформованого полку Я. Бородавки зростає чисельність полку П. Сагайдачного (вірогідно це були 680 козаків колишнього гетьмана, а також 120 новоприбулих козаків). Від влади усунули полковника Гурського, а на його місце прийшов полковник Іван Гардзєя.

Більшість полковників, іменування яких зафіксовані в компуті від 6 липня, зберегли свої владні позиції і наприкінці серпня. Незмінною залишилися чисельність особового складу у дев'яти полках, командирами яких були Богдан Конша (Куроша); Тиміш Федорович (Удовиця); Мойсей Пенько (Пісарко); Федір Білобородий (Білогородко); Данило Долгань (Дорокол?); Адам Підгірський; Сидір Семакович; Василь Лучкович (Лучкевич); Іван Гардзєя, який змінив Гурського. Щодо полків Дацька Гордієнка (Горденка) і Семена Чечуги (Цецюри Семрока – напевно Севрюка), то, порівняно з липнем, у серпні кожен із них зменшився на дві сотні козаків. Скорочення чисельності цих полків в однаковій пропорції видається доволі примітним. Напевно чотири сотенні підрозділи, тобто по дві сотні зі вже згаданих полків, на той час ще не повернулися з „чати” на території Молдавії.

Впадає в око такий факт: порівняно з компутом від 6 липня, у відповідному документі від 25 серпня виявилось на два полки менше. Власне, в серпневому реєстрі запорозького війська немає відомостей про полк Тихона чисельністю у 2,2 тисячі осіб, а також про полк Войцеха Усатого (Вусатого?), що налічував 2,8 тисячі осіб. Тобто, в часовому проміжку від 6 липня до 25 серпня 1621 р. запорозькі сили зменшилися щонайменше на 5 тисяч козаків.

Однак будь-яких об'єктивних передумов для такого різкого скорочення запорозького війська в зазначений час не могло бути. Адже головні бойові зіткнення противників на суходолі під час турецько-польської війни 1621 р. ще не відбулися. Причому до 6 липня козаки визначилися, кому з них охороняти Запорозьку Січ, кому воювати з турками на морі, а кому під орудою гетьмана Я. Бородавки битися з противником на суходолі. Загалом, зі складенням липневого компуту запорозькі підрозділи в плані чисельності їх особового складу та організаційної структури були в своїй основі сформовані (якщо не відбулася б зміна на запорозькому гетьманстві, то вочевидь не було б потреби наприкінці серпня складати ще один військово-обліковий документ).

Щодо взятих на облік у реєстрі від 25 серпня 38 820 запорожців, то вперше вони з'явилися під Могилевом в складі війська, яким командував гетьман Я. Бородавка. 8 серпня це військо форсувало Дністер. Чимало козаків (за інформацією Я. Собєського – начебто більшість запорозького війська) пішли на „чати”, тобто в диверсійно-розвідувальні рейди територією Молдавського князівства. Зокрема, вони

⁶¹ *Жерела до історії України-Руси...*, т. 8, с. 250.

спустишили поселення в районі Сорок та Оргієва. Через страх перед запорожцями молдавський господар утік із Яс⁶². Залишається невідомо, скільки насправді козацьких полків взяло участь у цих рейдах і які саме конкретні бойові завдання поставило перед ними запорозьке командування. Однак безсумнівним є те, що місцем збору козаків-чатівників визначили місцевість під Могилевом, де 25 серпня відбулася козацька рада. На неї, про що вже йшлося, не прибули полки полковників Тихона і В. Усатого, а також по два сотенних підрозділи полків Д. Гордієнка і С. Чечуги. Тим часом переважна більшість полків, козаки яких на раді пройшли „попис”, зберегли чисельність, котру вони мали станом на 6 липня. Більше того, якщо не брати до уваги козаків-чатівників, які не повернулися до своїх під Могилів, то загальна чисельність особового складу тринадцяти козацьких полків, які 25 серпня пройшли процедуру військового огляду, навіть незначно зросла порівняно з початком липня (на 120 осіб).

Чим пояснити, що в 13-ти запорозьких полках залишалася стабільною чисельність особового складу? Через брак джерел не випадає однозначно відповісти на це запитання. Однією з доволі вірогідних причин цієї стабільності могло бути те, що козаки тих підрозділів, які взяли участь в успішних для них бойових операціях на напрямку Сороки – Оргіїв, не зустріли помітного опору з боку противника. Відповідно вони понесли мінімальні втрати. 24 серпня про вельми вдалі дії козаків на цьому напрямку доповів польсько-литовському командуванню посланець від гетьмана Я. Бородавки, а також від усього Війська Запорозького Михайло Дорошенко⁶³. В одному з діаріушів Хотинської війни йдеться про те, що в середині серпня запорозьке командування послало зі свого табору, вочевидь із-під Могилева, 15 тисяч козаків на „чати”. Противник спробував штурмувати їхній укріплений табір, однак не завдав запорожцям будь-якої шкоди

„Turcy i Tatarowie uderzyli na tabor kozacki, gdzie bitwę mieli z sobą, nie uczyniwszy nic Kozakom”.

Тому ворог відступив і рушив проти козацьких „чатівників”, які діяли в районі Сучави⁶⁴.

Щодо вже згаданих тринадцяти запорозьких полків, то незмінність або незначні зміни в чисельності їхнього особового складу порівняно з компутом від 6 липня, могло спричинити також те, що в період між 8–25 серпня переважна більшість підрозділів Я. Бородавки дислокувалася в районі Могилева, а на „чати” пішли насамперед полки Тихона і В. Усатого. На користь цієї версії начебто свідчить повідомлення автора „Кам’янецької хроніки”, згідно з яким, гетьман Я. Бородавка відправив на бойове завдання у Молдавію 5 тисяч козаків (саме такою, отже, була чисельність полків Тихона і В. Усатого). Причому вони,

⁶² *Jakuba Sobieskiego wojewodzica lubelskiego dziennik...*, s. 118, 119; *Stanisława Lubomirskiego podczaszego koronnego dziennik...*, s. 71, 72.

⁶³ *Jakuba Sobieskiego wojewodzica lubelskiego dziennik...*, s. 119.

⁶⁴ *Diariusz wojny tureckiej, która się toczyła r. 1621. Dostatecznie wypisany, [w:] Starożytności historyczne polskie, czyli pisma i pamiątki do dziejów dawnej Polski*, t. 1, Kraków 1840, s. 135.

мовляв, усі там загинули⁶⁵. Однак ця версія видається маловірогідною. Сумнівно, щоб усі 13 полків Я. Бородавки перебували під Могилевом без будь-якого руху майже 2,5 тижня.

Хай там як, 38 820 козаків, яких під цим містом записали до реєстрових списків, десь 25–26 серпня виступили в похід до Хотина, підкоряючись, отже, суворій дисципліні воєнного часу. Власне, вони виконували рішення козацької ради і відповідний наказ новообраного гетьмана П. Сагайдачного (останньому напевно таки допомогла здобути гетьманську булаву також та обставина, що від війська були відірвані понад 5 тисяч козаків, яких Я. Бородавка послав на „чати” – про їхню долю на той час не було звісток). Упродовж близько тижня запорожці просувалися з боями вперед, аж доки 1 вересня не дістался табору польсько-литовського війська під Хотином. Причому під час маршу козаки відбулися незначними втратами.

Про прихід війська П. Сагайдачного під Хотин маємо примітне повідомлення учасника Хотинської битви шляхтича Конарського (в „Ординації польських полків на волоську експедицію” під цим прізвиськом фігурує командир гусарської корогви із полку Петра Опалінського⁶⁶). 10 вересня 1621 р. Конарський, який перебував у польсько-литовському таборі під Хотином, тобто в епіцентрі воєнних подій, скористався, за його словами, зручною нагодою, щоби передати свого листа коронному надвірному маршалку Лукашу Опалінському з описом того, як саме розвивалася битва („*statum Woyny tey z nieprzyiacielem wypisuję*”). З-поміж низки повідомлень Конарського, як-от про прихід під Хотин підрозділів королевича Владислава, про ворожі штурми тощо, впадає в око зауважений автором листа такий факт: 1 вересня під Хотин на радість поляків і литовців прибули „під 40 тисяч” запорозьких козаків

„we wszystkim Woysku była pocieha, gdy Kozakow Zaporozkich *prima Septembris* pod 40 tysięcy Taborem pod oboz przyszło”⁶⁷.

Отже, пишучи приватного листа, а не риторично забарвлений літературний твір, цей вочевидь досвідчений у військовій справі шляхтич мав можливість черпати достовірну інформацію як на основі особистих спостережень, так і дослухаючись думки своїх приятелів, декотрі з яких вочевидь контактували із козаками (автор навіть навів почерпнуті із запорозького середовища відомості про обставини походу війська П. Сагайдачного). Загалом зроблена Конарським орієнтовна оцінка чисельності козаків, яких 1 вересня привів під Хотин П. Сагайдачний, постає своєрідним натурним спостереженням компетентного очевидця, добре закріпленим у його пам’яті. Адже, по-перше, він писав про козаків через кілька днів по їх прибутті, по-друге – його враження про конкретну чисельність новоприбулих посилило і закріпило гостре емоційне сприйняття цієї події: у польсько-литовському таборі новина про появу майже 40-тисячного козацького війська спричинила моральне піднесення.

⁶⁵ Кам’янецька хроніка, Підготував до друку Я. Тучапський, по 4, Жовтень 1985, с. 101.

⁶⁶ Ordynacya pułków polskich na ekspedycyą wołoską przeciwko cesarzowi tureckiemu Osmanowi, 1621, [w:] *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej...*, s. 10.

⁶⁷ Конарський до Л. Опалінського, 10 IX 1621, BRacz., rkps 2, s. 978.

Представлена в листі Конарського до Л. Опалінського інформація про козаків безперечно заслуговує на більшу довіру, аніж ті чи ті „круглі” цифри чисельності запорозьких сил, які трапляються в деяких джерелах. Ідеться, приміром, про дані про 30-тисяч запорожців, наведені в „Реєстрі всього польського війська”, що присвячений Хотинській війні 1621 р. На думку Я. Віммера, який опублікував це джерело⁶⁸, автором реєстру, а також коментаря до нього начебто міг бути Я. Собеський.

Оцінюючи джерельну вартість цього документа, потрібно взяти до уваги, що в остаточному вигляді він постав по завершенні Хотинської війни. На це вказує зроблена анонімним коментатором оцінка чисельності польсько-литовських сил одразу після укладення польсько-турецького Хотинського мирного договору. Впадає в око, що коментатор „Реєстру всього польського війська” фактично позиціонував себе очевидцем чи не спільного „попису” польсько-литовського війська (до слова, ще 1 серпня Я.-К. Ходкевич не знав точної чисельності своїх сил⁶⁹) і запорозьких підрозділів. Насправді вже згаданий анонім явно не міг бути на військових оглядах запорожців, що відбулися близько середини червня, в першій декаді липня, а також в останній декаді серпня 1621 р. Причому джерела, які проливають світло на „пописи” запорозького війська влітку цього року, однозначно спростовують дані „Реєстру всього польського війська” про 30 тисяч козаків, а також підважують розмислювання коментатора, згідно з якими запорожці пішли на турецьку війну замалим не голіруч, бо під час процедури військового обліку їм бракувало вогнепальної і холодної зброї

„Kozakow Zaporowskich było najmniej rusznicznych, co się mogli pieszo pisać, bo szabel nie wszyscy mieli”⁷⁰.

Безсумнівним є і те, що по прибутті 1 вересня козаків П. Сагайдачного під Хотин запорозьке військо не організувало військових оглядів зі складенням реєстрів або компутів. За інформацією Я. Собеського, козаки дісталися Хотина цього дня надвечір, причому відразу стали укріплюватися⁷¹. В діаріюшах інших авторів також подибуємо інформацію про прибуття війська П. Сагайдачного 1 вересня у вечірню годину, а також про те, що козаки окопувалися навіть уночі

„Tegoż dnia nad wieczorem Woysko Kozakow Zaporowskich n° 40 000... przyszło... Tey nocy okopali się mocno”⁷².

Отже, по прибутті запорожців до польсько-литовського табору їм, безперечно, було не до військового „попису” (нагадаємо, вони його провели за якийсь тиждень до цього). Відомо, що під час Хотинської битви козаки скликали радні зібрання. Приміром, 8 вересня „za okrzykiem wszystkiego wojska” стратили колишнього гетьмана

⁶⁸ Z. Spieralski, J. Wimmer, *Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej*, z. 5, Warszawa, 1961, s. 134–141.

⁶⁹ Я.К. Ходкевич до Сигізмунда III, 1 VIII 1621, BRacz., rkps 2, s. 938–940.

⁷⁰ Regestr wszystkiego wojska Polkiego... w roku 1621, BRacz., rkps 1657, s. 403.

⁷¹ *Jakuba Sobieskiego wojewodzica lubelskiego dziennik...*, s. 125.

⁷² Relacya prawdziwa o Expediciei przeciwko Turkowi, 1621, BCzart., rkps 112, s. 520.

Я. Бородавку⁷³. Однак під Хотином запорожці таки не влаштували „пописів” – і не лише через те, що повноцінному проведенню цих заходів перешкоджали бойові дії. Річ у тому, що складення нових реєстрових списків було політично не вигідно козакам, оскільки продемонструвало б центральній владі зменшення чисельності їхнього війська через бойові втрати. За подібним заходом не крився і їхній матеріальний інтерес, оскільки польський уряд не мав наміру додатково фінансувати козацтво. Втім, королівська влада не надто переймалася ані змістом військово-облікової документації запорожців, ані їхніми бойовими заслугами. Не секрет, що по завершенні Хотинської війни вона вимагала скорочення чисельності козаків до 3 тисяч осіб.

Загалом видається цілком очевидним: немає скільки-небудь вагомих причин розглядати як надійну в джерельному плані інформацію „Реєстру всього польського війська” про 30 тисяч вкрай погано озброєних козаків (напевно у такий спосіб автор цього документа ідеологічно балансував інформацію, пов’язану з військово-організаційними проблемами польського і литовського війська). До слова, джерельні повідомлення про 40 тисяч козаків під час Хотинської битви 1621 р.⁷⁴ також не претендують на об’єктивність. Річ у тому, що дані про 40-тисячне козацьке військо відображали не конкретні реалії, а являли собою розрахункові параметри польського уряду (підкріплені певною грошовою сумою) щодо чисельності „затягнених” на турецьку війну запорожців. Утім, вони таки реалістичніші порівняно з інформацією вже розглянутого „Реєстру всього польського війська” і подібних до нього джерел, адже зорієнтовані хай на формальні, однак політично і в фінансовому плані принципово узгоджені домовленості польського уряду із запорозькими козаками.

Отже, спираючись на джерела, інформація яких, як видається, достатньою мірою відображає тогочасні конкретно-історичні реалії, пов’язані з мобілізацією 1621 р. запорозьких сил на турецьку війну, доходимо думки: зафіксовані в реєстрі від 25 серпня 38820 козаків дісталися 1 вересня Хотина без скільки-небудь помітних втрат. Однак куди поділися після 6 липня полки Тихого і В. Усатого? Спробуємо відповісти на це запитання, скориставшись повідомленнями деяких щоденників Хотинської війни 1621 р.

Зокрема, в „Діаріуші Хотинської експедиції 1621 р.” зазначено, що 31 серпня під Хотин, де було розташовано польсько-литовський табір, із території Молдавського князівства пробилосся з боями кілька тисяч українських козаків, які повернулися „з чати”⁷⁵. Щодо цих запорожців певне уточнення зроблено в діаріуші Хотинської війни Миколая Мархоцького. Його зміст зводиться до того, що 31 серпня в розташування хотинських оборонців прийшов запорозький полк, який був на „чати”, тобто здійснював диверсійно-розвідувальні рейди на території противника

„31 Augusti. Przyszedł Polk Kozaków Zaporowskich, co od Wojska swego chodzili na czatę”⁷⁶.

⁷³ *Jana hrabi z Ostroroga dziennik wyprawy chocimskiej r. 1621*, [w:] *Pamiętniki o wyprawie chocimskiej...*, s. 23; *Jakuba Sobieskiego wojewodzica lubelskiego dziennik...*, s. 144.

⁷⁴ Див., приміром: *Komput wojska polskiego na pierwsza expedycją chocimską, 1621*, AGAD, *Zbiór Branickich z Suchej*, rkps 1725, s. 167; *Auditia Wojska An. 1621*, Biblioteka Jagiellońska (далі: BJ), rkps 1896, s. 53–56.

⁷⁵ *Dyariusz exped. chocimskiej, 1621*, BCZart., rkps 111, s. 618.

⁷⁶ *Historia albo Dyariusz Rozprawy Wojska Polskiego pod Regimentem Pana Jana Karola Chodkie-*

В цьому випадку напевно йшлося про полк полковника Тихона (станом на 6 липня в ньому налічувалося 2,2 тисячі осіб) і про козаків-чатівників з інших полків. Утім, це міг бути також полк В. Усатого, початкова чисельність якого становила 2,8 тисячі козаків. Хай там як, у „Діаріуші польського табору під Хотиним” зафіксовано повідомлення про прибуття 31 серпня до польсько-литовського табору доволі великого, в 3 тисячі козаків, бойового підрозділу

„Ultima Augusti. Przyszło zaporowskich Kozakow 3000 z czaty, którzy się byli obląkali od wojska Zaporowskich”⁷⁷.

Однак станом на 1 вересня об'єднання запорозьких сил ще не завершилося. Про це маємо датоване 4 вересня промовисте повідомлення, представлене в деяких діаріушах Хотинської війни. Аби зберегти змістову цілісність цієї інформації, наведемо відповідний текст без будь-яких правок, у тому числі без знаків пунктуації, тобто так, як він фігурує у джерелі:

„Tegoż dnia trzy tysiące Kozaków przeszło na tamtę stronę Dniestra i tych którzy się z czaty wracali byli i zaraz na czołnach przeprawiwszy się do swoich posiłkowali”⁷⁸;

Як можемо переконатися, попри притаманні цим текстовим фрагментам стилістичні розбіжності, що спричиняють певні нюанси розуміння змісту, безсумнівною видається головна думка їхнього повідомлення: 4 вересня до запорозького табору надійшло багатотисячне підкріплення з боку козаків-чатівників. За тогочасної гострої фази боїв під Хотиним, а також із врахуванням актуальних мобілізаційних можливостей запорозького війська, цим великим підрозділом козаків-чатівників, що прийшов на допомогу своїм, напевно був полк В. Усатого. Від цього часу аж до завершення боїв під Хотиним до запорожців вже не надходили великі підкріплення.

Отже, при визначенні чисельності запорозьких сил у Хотинській битві 1621 р. важливо, на нашу думку, спиратися насамперед на такі документи військового обліку, як компути (реєстри), причому з врахуванням джерельних повідомлень, що проливають світло на мобілізаційні і військово-організаційні процеси в козацькому середовищі, а також на певні бойові операції за їхньою участю. Ідеться насамперед про хронологічні межі дослідження, що охоплюють час від проведення загальної козацької ради над р. Кагарликом 15–17 червня аж до 4 вересня, тобто до остаточної концентрації (за умов бойової обстановки) запорозьких сил під Хотиним.

Якщо документи військового обліку, що постали в червні, дають уявлення про чисельність учасників козацької ради (50,6 тисячі осіб), а також про кількість козаків, які дістали по 0,5 златого „затяжних” грошей від польського уряду (40

wicza, Wielkiego Hetmana Litewskiego, będącego z Osmanem, Cesarzem Tureckiem, pod Chocimem, 1621, BCzart., rkps 345, s. 149.

⁷⁷ Dyariusz obozu Polskiego nad Chocimem, 1621, BJ, rkps 1896, s. 57.

⁷⁸ Diariusz woiny Tureckiej z Polakami w Woloszech pod Chocimem, 1621, BRacz., rkps 139, s. 293.; Diariusz obozu Polskiego nad Chocimem, 1621, BJ, rkps 1896, s. 60.

тисяч осіб), то головним документом, на основі якого можемо визначити загальну чисельність учасників Хотинської битви 1621 р., є компут, складений 6 липня. В ньому зафіксовано 44,1 тисячі запорожців. Є підстави припустити, що на цей час у війську налічувалося як мінімум 2–4 тисячі козацької молоді, так званих пахолків (цю категорію неповноправних козаків не внесли до документа). Тобто, загальна чисельність особового складу запорозьких сил, яким невдовзі випало взяти участь у Хотинській битві, щонайменше становила понад 46–48 тисяч осіб.

Щодо реєстру козацького війська, складеного 25 серпня, то він постав через те, що на козацькій раді під Могилевом до влади у Війську Запорозькому замість Я. Бородавки прийшов П. Конашевич Сагайдачний. У цей час у війську відбулася певна структурна реорганізація, що в основному торкнулася полку скинутого гетьмана. В деяких полках змінили старих полковників на прибічників новообраного гетьмана. Щодо чисельності особового складу козацького війська, то напередодні його завершального бойового маршу під Хотин в ньому налічувалося 13 полків загальною чисельністю 38820 запорожців (із них лише 120 козаків приєдналися до війська після 6 липня). Два запорозькі полки під командуванням полковників Тихона (2,2 тисячі осіб за реєстром від 6 липня), Войцеха Усатого (2,8 тисячі осіб), а також по дві сотні з полків Дацька Гордієнка (200 осіб) і Семена Чечуги (200 осіб) ще до 25 серпня діяли на території Молдавії. Із підтягненням 1 вересня під Хотин П. Сагайдачного зі своїм військом там вже стояв козацький полк, можливо полковника Тихона, 31 серпня він повернувся з „чати” до польсько-литовського табору. 4 серпня, в розпал боїв під Хотином, до запорозького табору прибув „із чати” ще один великий козацький підрозділ – полк В. Усатого.

Як уже зазначено, деякі історики виходять із того, що при визначенні чисельності запорозького війська в Хотинській битві 1621 р. належить зробити поправку на великі втрати, яких козаки зазнали напередодні головних боїв, що розпочалися 2 вересня між армією Османа II й силами хотинських оборонців. Висловлено думку, що при обчисленні кількості запорожців – учасників Хотинської битви, не потрібно враховувати їхніх товаришів, які загинули напередодні. Справді, точкою відліку повномасштабного зіткнення між силами Османа II і захисниками Хотина є 2 вересня. Водночас не можемо заперечити той факт, що сухопутні бойові операції в межах турецько-польської війни 1621 р. розпочалися невдовзі після того, як 8 серпня запорозьке військо під командуванням Я. Бородавки переправилося через Дністер. Йдеться, зокрема, про завдання козаками ударів Оргісву, Сорокам, про кількадедне стримування головних турецьких сил над р. Радавець, а також про тижневий марш запорозького війська оборонним табором від Могилева до Хотина.

Вже згадані бойові дії безперечно вплинули на подальший перебіг війни на Хотинському театрі бойових дій. Тому всіх козаків, котрі взяли в них участь (звісно і тих, які загинули) є підстави вважати учасниками Хотинської битви. Йдеться про зафіксованих у компуті від 6 липня 44,1 тисячі запорожців, а з пахолками – щонайменше 46–48 тисяч осіб. Щодо боїв безпосередньо в районі Хотина, то 2 вересня в них взяли участь лише козаки основного угруповання запорозького війська, яке 1 вересня привів до польсько-литовського табору П. Сагайдачний, а також полк Тихона, що пробився до Хотина 31 серпня. Разом їхні сили становили близько 41 тисячу осіб. Остаточна бойова концентрація запорозьких сил під Хотином відбулася 4 вересня з поверненням із „чати” полку В. Усатого. В цей час

чисельність особового складу діючого війська сягнула, не рахуючи втрат, понад 43 тисячі осіб, а з пахолками – дець 45–47 тисяч осіб. Примітно, що в деяких джерелах, зокрема, в Кам'янецькій хроніці Аксента Кам'янецького, подибуємо повідомлення про чисельність козацького війська під Хотиним у 45 тисяч осіб⁷⁹.

Звісно, Хотинська війна 1621 р. не обмежилася лише Хотинською битвою. Однак розгляд морської фази цієї війни (в якій, до слова, Османська імперія зазнала колосальних втрат) потребує спеціального дослідження. Тому ми не торкалися питання про кількість козаків, які в цей час воювали на морі. Щодо десятків тисяч запорожців, котрі взяли участь у Хотинській битві, то цих сил, які діяли пліч-о-пліч із польсько-литовським військом, виявилось достатньо, аби зупинити наступ на Річ Посполиту величезної армії Османа II. Якщо 1621 р. під Хотин прибули б лише якихось пару десятків тисяч українських козаків, на чому наполягають деякі дослідники, то важко спрогнозувати, як саме могла завершитися Хотинська битва.

BIBLIOGRAFIA - REFERENCES

Źródła rękopiśmienne:

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie:

Archiwum Publiczne Potockich, rkps 36

Archiwum Radziwiłłów:

dz. II, rkps: 756; 844

dz. V, rkps: 1150; 10262/II

Archiwum Zamoyskich, rkps: 306; 706

Polonica, Szwecja–Sztokholm–Riksarkivet–Extranea IX Polen, rkps 100/62; 105/64

Zbiór Branickich z Sucheju, rkps 1725

Biblioteka Jagiellońska:

rkps 1896

Biblioteka Książąt Czartoryskich:

rkps 111; 345; 1657

Biblioteka Raczyńskich:

Rkps: 2; 112; 139; 1657

Rossiysky Gosudarstvenny Arkhiv Drevnikh Aktov:

f. 210, op. Prikaznoy stol, d. 4, l. 170–175

Central'nyj Deržavnyj Istoryčnyj Archiv Ukrainy v m. Kyjevi:

f. 22, op. 1, spr. 31

Źródła drukowane:

Dokumenti rosiys'kikh arkhivov z istoriyi Ukrainy, upor., L. Voytovich, L. Zaborovs'ky, Ya. Isayevich, F. Sisin, A. Turilov, B. Florya, t. 1, L'viv 1998.

Kam'yanets'ka khronika, pidg. Ya. Tuchaps'ky, no 4, Žovten 1985.

Latopisec albo kroniczka Joachima Jerlicza, t. 1, wyd. K.W. Wojcicki, Warszawa 1853.

Letopis' sobyty v Yugo-Zapadnoy Rossii v XVII veke. Sostavil Velichko, byvshy kantselyarist Voyska Zaporozhskogo, 1720, t. 1. Kiev 1848.

Memuary, odnosyashchiesya k istorii Yuzhnoy Rusi, vyp. 2. Kiev 1896.

Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621, wyd. Ż. Pauli, Kraków 1853.

Spierski Z., Wimmer J., *Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej*, z. 5, Warszawa, 1961.

⁷⁹ Кам'янецька хроніка..., с. 99.

Starożytności historyczne polskie, czyli pisma i pamiętniki do dziejów dawnej Polski, t. 1, Kraków 1840.
Volumina legum, wyd. J. Ohryzko, t. 3, Petersburg 1859.

Žerela do istoriji Ukrajini-Rusi. Dokumenti po rik 1631, vid. I. Krip'yakevich, t. 8, L'viv 1908.

Opracowania:

Alekberli M.A., *Bor'ba ukrainskogo naroda protiv turetsko-tatarskoy agresii vo vtoroy polovine XVI – pervoy polovine XVII vekov*, Saratov 1961.

Alekberli M.A., *Khotinskaya voyyna (1621 g.)*, Chernovtsy 1957.

Antonovich V.B., *Istoricheskie deyateli Yugo-Zapadnoy Rossii v biografiyakh i portretakh*, vyp. 1, Kiev 1885.

Apanovich O., *Get'mani i koshovi otamani Zaporoz'koyi Sichi*, Kiyiv 1993.

Apanovich O., *Rozpovidi pro zaporoz'kikh kozakiv*, Kiyiv 1991.

Bantysh-Kamensky D. N., *Istoriya Maloy Rossii ot vodvoreninya slavyan v sey strane do unichtozheniya getmanstva*, Kiev 1993.

Biedrzycka A., Kaczmarczyk J., *Kozacy zaporoscy w wojnie chocimskiej 1621 roku*, [w:] *Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво*, Київ 1998.

Brekhunenko V., *„Divna to i neskazanna muzhnist'...”. Kozaki u Khotins'kiy viyni 1621 r.*, Kiyiv 2013.

Chukhlib T., *Get'mani i monarkhi. Ukrayins'ka derzhava v mizhnarodnikh vidnosinakh 1648–1714 rr.*, Kiyiv 2003.

Chukhlib T., *Pereyaslav 1654 roku ta problemi mizhnarodnogo utverdzheniya Ukrayins'kogo get'manatu*, Kiyiv 2003.

Efimenko A. Ya., *Istoriya ukrainskogo naroda*, Kiev 1990.

Golobutsky V., *Zaporoz'ke kozatstvo*, Kiyiv 1994.

Golobutsky V.A., *Zaporozhskoe kazachestvo*, Kiev 1957.

Grushevs'ky M., *Istoriya Ukrajini-Rusi*, t. 7, Kiyiv 1995.

Gurzhiy O. I., Korniyenko V. V., *Get'man Petro Konashevich-Sagaydachny*, Kiyiv 2004.

Guslisty K. G., *Petro Konashevich-Sagaydachny (Do 350-richcha vid dnya smerti)*, „Ukrayins'ky istorichny zhurnal”, 1972, no 4, s. 123–126.

Kaczor K., *Hetman Piotr Konaszewicz-Sahajdachny. Działalność polityczna i wojskowa w latach 1617–1622*, Kraków 2019.

Kamanin I., *Ocherk getmanstva P. Sagaydachnogo*, Kiev 1901.

Krip'yakevich I., Gnatevich B., Stefaniv Z., Dumin O., Shramchenko S., *Istoriya ukrayins'kogo viys'ka*. t. 1, Kiyiv 1994.

Kulich P. A., *Istoriya vossoedineniya Rusi*, t. 2, Sankt-Peterburg 1874.

Łukaszewicz J., *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie*, t. 1, Poznań 1842.

Makary, *Istoriya Russkoy Tserkvi*, t. 11, kn. 2, Sankt-Peterburg 1882.

Maksimovich M.A., *Sobranie sochineny*, t. 1: *Otdel istoricheskyy*, Kiev 1876.

Mitsik Yu., *Dva listi get'mana Nerodi (Borodavki)*, [w:] *Mappa mundi. Zbirnik naukovikh prats' na poshanu Yaroslava Dashkeвича z nagodi yogo 70-richcha*, L'viv-Kiyiv-N'yu-York 1996, s. 435–442.

Mitsik Yu., *Iz listuvannya ukrayins'kikh pis'mennikov-polemistiv 1621–1624 rokiv*, „Zapiski Naukovogo Tovaristva im. Shevchenka”, 1993, Pratsi istorichno-filosofskoyi sektsiyi, t. 225, s. 310–347.

Mitsik Yu.A., Storozhenko I.S., Plokhyy S.M., Koval'ov A.M., *„Tiyeyi slavi kozats'koyi navik ne zabudem...”*, Dnipropetrovs'k 1989.

Nagielski M., *Kozaczyzna zaporoska w dobie kampanii chocimskiej 1621 roku*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, 2016, *Historyczne*, t. 143, z. 2, s. 277–285.

Nagyel's'ky M., *Petro Konashevich-Sagaydachny: get'man Viys'ka Zaporoz'kogo v istoriografichniy*

- spadshchini ta pol's'kikh dzherelakh*, [w:] O.I. Gurzhiy, V.V. Korniyenko, *Get'man Petro Konashevich-Sagaydachny*, Kiyiv 2004, s. 125–154.
- Nalivayko D., *Kozats'ka khristiyans'ka respublika (Zaporoz'ka Sich u zakhidnoyevropeys'kikh literaturnikh pam'yatkakh)*, Kiyiv 1992.
- Petrushevich A.S., *Dopolneniya ko svodnoy galitsko-russkoy letopisi s 1600 po 1700 god*, L'vov 1891.
- Pietrzak J., *Po Cecerze i podczas wojny chocimskiej. Sejmy z lat 1620 i 1621*, Wrocław 1983.
- Pietrzak J., *W przygaszonym blasku wiktorii chocimskiej. Sejm w r. 1623 r.*, Wrocław 1987.
- Podhorodecki L., *Chocim 1621*, Warszawa 1988.
- Podhorodecki L., *Kampania chocimska 1621 roku, cz. 1, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”*, 1964, t. 10, nr 2, s. 88–143.
- Podhorodecki L., Raszba N., *Wojna chocimska 1621 roku*, Kraków 1979.
- Rashba N.S., *Ocherk istorii pol'sko-turetskikh otnosheny v XVI – pervoy chetverti XVII v.*, [w:] *Osmanskaya imperiya v pervoy chetverti XVII veka. Sbornik dokumentov i materialov*, Moskva 1984, s. 14–32.
- Sas P., *Khotins'ka viyna 1621 roku*, Bila Tserkva 2012.
- Sas P., *Petro Konashevich-Sagaydachny: Chesny litsar*, Kiyiv 2020.
- Sas P., *Shlyakh armiyi sultana Osmána II do Khotina 1621 r.*, „Ukrayina v Tsentral'no-Skhidniy Yevropi”, 2014, vip. 14, s. 56–70.
- Serczyk W., *Na dalekiej Ukrainie: Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku*, Kraków 1984.
- Sergiyuchuk V., *Armija Bogdana Khmel'nits'kogo*, Kiyiv 1996.
- Sergiyuchuk V.I., *Inenem Viys'ka Zaporoz'kogo: Ukrayins'ke kozatstvo v mizhnarodnikh vidnosinakh XVI – seredini XVII st.*, Kiyiv 1991.
- Shcherbak V., *Ukrayins'ke kozatstvo: formuvannya sotsial'nogo skladu. Druga polovina XV – seredina XVII st.*, Kiyiv 2000.
- Smoliy V.A., Stepankov V.S., *Ukrayins'ka natsional'na revolyutsiya XVII st. (1648–1676 rr.)*, Kiyiv 1999.
- Storozhenko I.S., *Bogdan Khmel'nits'ky i voyenne mistetstvo u Vizvol'niy viyni ukrayins'kogo narodu seredini XVII stolittya*, kn. 1, Dnipropetrovs'k 1996.
- Wimmer J., *Historia piechoty polskiej do roku 1864*, Warszawa 1978.
- Wimmer J., *Wojsko i skarb Rzeczypospolitej u schyłku XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, 1968, t. 14, nr 1, s. 3–91.
- Wimmer J., *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1965.
- Yavornits'ky D. I., *Istoriya zaporoz'kikh kozakiv*, Kiyiv 1990.
- Žukovich P., *Seymovaya bor'ba pravoslavnogo zapadnorusskogo dvoryanstva s tserkovnoy uny (s 1609 g.)*, vyp. 3, (1620–1621 gg.), Kiev 1906.

